

Борис Томанић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
borisbox62@gmail.com

УДК355.1-058.65(497.11)''1941/1945''

Душан Бојковић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије
Београд, Република Србија
dsnbojkovic@gmail.com

Небојша Стамболија, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
nstambolija@yahoo.com

Прегледни рад
Примљено: 15. октобар 2025.
Одобрено: 3. новембар 2025.

Статистичка анализа жртава Другог светског рата у Новопазарском округу

АПСТРАКТУМ: У раду су анализирани људске жртве за време Другог светског рата на подручју Новопазарског округа. Коришћени су статистички подаци настали у раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1945. и 1946, као и Пописа жртава рата који је спровела Савезна пописна комисија 1964. Анализа је вршена према околностима страдања, починиоцима злочина, територијалној расподели и према родно-старосној структури жртава. У раду су коришћени необјављени архивски извори похрањени у Архиву Југославије, потом релевантна периодика и литература.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, ратни злочини, жртве рата, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Савезна пописна комисија, Новопазарски округ.

Решавање питања Санцака и успостављање Новопазарског округа непосредно по окончању Другог светског рата

Процес успостављања унутрашњег државног и територијално-административног уређења „нове Југославије”, утемељен у програмским начелима Комунистичке партије Југославије, отпочео је у току Другог светског рата одлукама Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије

(АВНОЈ).¹ Мада су већ тада наговештене границе будуће федералне Србије, путем одређивања територијалне надлежности партијских организација и деловања партизанских и народноослободилачких јединица на овом простору, Србија је услед сложености „српског питања” била последња југословенска „покрајина” која је у државно-правном погледу интегрисана у нови југословенски државни организам. Најпре је 12. октобра 1944. у Прокупљу одржана конференција окружних народноослободилачких одбора, док је Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије сазвана месец дана доцније, 9. новембра 1944, у ослобођеном Београду. Тада је донесена одлука о образовању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије као „врховног законодавног и извршног органа државне власти демократске Србије”.²

Наведеној скупштини, међутим, нису присуствовали представници Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака (ЗАВНОС),³ затим Главног народноослободилачког одбора Војводине, нити чланови Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије, с обзиром на то да питање положаја ових крајева још увек није било решено у потпуности. У вези са проблемом Санцака, Председништво АВНОЈ-а наложило је 21. фебруара 1945. Извршном одбору ЗАВНОС-а да „најдаље до 15. марта” сазове заседање на којем је требало одредити државно-правни положај наведене

-
- 1 На Другом заседању АВНОЈ-а, одржаном у Јајцу крајем новембра 1943, усвојена је начелна одлука о изградњи Југославије на федеративном принципу, чиме је потврђен процес федерализације југословенске државе који је суштински текао од првих дана народноослободилачке борбе. – Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 528–533.
 - 2 Dragoljub S. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, 91.
 - 3 Формирање Скупштине Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака 20. и 21. новембра 1943. у Пљевљима представљало је потврду предратног становишта руководства Комунистичке партије Југославије о посебности ове области, замишљене као јединствене целине састављене од срезова Пљеваљског, Бјелопољског, Милешевског, Нововарошког, Прибојског, Сјеничког, Штавичког и Дежевског. У резолуцији усвојеној на овој скупштини присутни делегати изразили су уверење да ће „Санцак заузети равноправно место међу осталим покрајинама Југославије”. – Архив Југославије (АЈ), Документи централних, покрајинских комитета и нижих органа КПЈ и СКОЈ-а (792), Црна Гора, II/145. Ипак, свега неколико дана касније, на Другом заседању АВНОЈ-а, одржаном 29. и 30. новембра у Јајцу, о Санцаку није говорено као о будућој федералној јединици, већ је назначено да ће се Југославија изградити на „федеративном принципу, који ће обезбједити пуну равноправност [...] народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине”. *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, Београд 1953, 288, 293–294. О деловању ЗАВНОС-а више: Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945. (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, Podgorica 1992, 52–68.

Карта 1. Административна подела Новопазарског округа 1945–1946.

области. и то путем повратка „на стање од 1912”.⁴ На седници ЗАВНОС-а одржаној 29. марта 1945. у Новом Пазару донесена је одлука којом су срезови Прибојски, Милешевски, Златарски, Сјенички, Дежевски и Штавички припојени федералној Србији, док су срезови Бјелопољски (са бившим Бољаничким) и Пљеваљски (са бившим Лозанским) били припојени Црној Гори. Истовремено ЗАВНОС је био распуштен, додуше под притиском. Одлуку је, међутим, одбио да потпише председник УО Сретен Вукосављевић па је уместо њега то учинио његов заменик хоџа Дервиш Шећеркадић.⁵ Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије је на свом првом заседању, одржаном 7. априла 1945, усвојила резолуцију којом је једногласно прихваћена одлука о „припајању Новопазарског округа федералној Србији”.⁶ Исто је учинио АВНОЈ 7. августа исте године, на свом трећем и последњем заседању.⁷ Све то добило је правну потврду нешто мање од месец дана касније. Законом о административној подели Србије од 1. септембра 1945. простор Новопазарског округа дефинисан је као саставни део федералне Србије.⁸

4 АЈ, Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије (15), Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, 1945/2, Допис Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије упућен Извршном одбору Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака, 21. фебруар 1945.

5 АЈ, 15–1–15, Одлука Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санцака, 29. март 1945; *Службени лист Црне Горе*, 1/1945.

6 *Заседања Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7–9. април 1945. и 26–27. јул 1946)*, Београд 1946, 5–9.

7 *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, заседање Привремене народне скупштине 7–26. август 1945. Стенографске белешке*, Београд 1945, 41.

8 Према наведеном закону, територију федералне Србије чинило је подручје града Бео-

Оснивање и рад Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је 30. новембра 1943. према Одлуци бр. 10 усвојеној на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу.⁹ Испрва је деловала при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), а после јануара 1946. при Влади Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ). За председника Државне комисије именован је др Душан Недељковић, филозоф и професор Београдског универзитета.¹⁰

Државна комисија је основана „у циљу утврђивања одговорности, проналажења и привођења казни свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи”.¹¹ Њена унутрашња организација била је утврђена према територијално-административном уређењу „нове Југославије” установљеном такође на Другом заседању АВНОЈ-а. Отуда је унутар Државне комисије предвиђено оснивање шест земаљских комисија чија се надлежност распростирала унутар граница будућих федералних јединица – Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније.¹² Сем тога, уз Земаљску

града, затим 16 округа (Београдски, Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Новопазарски, Нишки, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Тимочки, Топлички, Ужички, Чачански), Аутономна покрајина Војводина и Аутономна Косовско-метохијска област. – *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Београд 1955, 55–57; *Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2, Београд 1945, 12–13; *Службени гласник Србије*, 1/1945.

9 *Службени лист ДФЈ*, 1/1945.

10 Tamara Stojanović, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata”, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd 2025, 88–89.

11 *Службени лист ДФЈ*, 1/1945.

12 Најпре је 19. фебруара 1945. образована Земаљска комисија за Словенију, док је 12. маја исто учињено у Црној Гори. Шест дана касније, 18. маја, основана је Земаљска комисија у Хрватској. У Босни и Херцеговини Земаљска комисија формирана је 1. јуна, а у Македонији 14. августа. На простору федералне Србије Земаљска комисија образована је 11. новембра. – Martina Grahek Ravančić, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje”, *Historijski zbornik*, 1/2013, 154; АЈ, фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фасцикла 1, документ 1; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom I, priredili prof. dr Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, Beograd 1996, 10; Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача”, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, 388–392.

комисију за Хрватску деловала је Обласна комисија за Истру, док су уз Земаљску комисију за Србију деловале Покрајинска комисија за Војводину и Обласна комисија за Косово и Метохију. У кратком раздобљу између јула 1944. и марта 1945. постојала је, такође, Земаљска комисија за Санџак. У свом раду наведене комисије ослањале су се на нижа тела – окружне, среске и општинске комисије. Њихово оснивање и организовање било је у надлежности народноослободилачких одбора.¹³

Рад Државне комисије и њених подручних органа започео је одмах по оснивању, крајем 1943. године. Ипак, систематски рад у том погледу уследио је тек после израде Правилника о раду Комисије 8. маја 1944. и доношења Уредбе Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије о војним судовима 24. маја исте године. Годину дана касније, крајем јуна 1945, Министарство иностраних послова Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) упутило је молбу Државној комисији за израду статистичко-табеларног реферата којим је у значајној мери требало допунити материјале југословенске делегације на предстојећој Конференцији мира у Паризу. Југословенско државно руководство настојало је да пре почетка рада наведене конференције утврди „колико је жртава претрпео наш народ у овој рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко [домаћих] издајника”.¹⁴ У вези с тим, Државна комисија доставила је током јуна и јула 1945. свим својим нижим комисијама формуларе које је према унапред припремљеним упутствима требало попунити до почетка августа исте године.¹⁵ Наведени формулари садржали су четири табеле, уређене према категоризацији злочина (околности страдања, починиоци злочина):

I – лишење живота (бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем – пребијањем; касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима);

II – повреде тела (сакаћење; рањавање; мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено; туча – лака и тешка телесна повреда; силовање);

III – повреде личне слободе (хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље);

IV – повреде имовине (спаљене или разорене куће и друге зграде; пљачка стоке и хране; пљачка фабрика и радњи; намештаја; пљачка одећа).¹⁶

13 AJ, 110–1–1.

14 AJ, 110–49–1.

15 AJ, 110–49–99.

16 AJ, 110–49–10.

Прве три табеле садржале су поткатоорије организоване према старосној и родној структури жртава („људи”, „жене”, „старци”, „деца”), док су починиоци злочина такође разврставани, и то на следеће поткатоорије: „Немци у земљи”; „Немци у логорима ван Југославије”; „Мађари”, „Италијани”, „Албанци”, „Бугари”, „Усташе”, „Д. М.” (припадници Југословенске војске у отаџбини); „Љотићевци” (припадници Српског добровољачког команде/корпуса); „Рупниковци” (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, које су се тикале подручја НР Србије, дописивано руком злочини „СДС”, „недићевци” или „Недић” (припадници Српске државне страже) и „четника Косте Пећанца”, „Пећанчевих четника” или „К. П.” (Косте Пећанца). На појединим местима навођена је и „Муслиманска милиција” и „Специјална полиција”.¹⁷

До краја 1945. ниже комисије прикупиле су тражене материјале, али не у потпуности. У вези с тим је Државна комисија почетком наредне године закључила како „поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично”, те да су добијени „подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални”, тј. да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет”. Затражено је „да се поново прикупе сви статистички подаци”, уз напомену да „рад на овом послу мора бити најхитнији” и обављен уз „што више труда и савесности”.¹⁸ Мада су нови статистички подаци, који су у значајној мери одступали од претходних, достављени до средине 1946, Државна комисија је поново изразила сумњу у њихову веродостојност. Према речима Душана Недељковића, услед „субјективних недостатака” и „објективних потешкоћа [...] ни најупорнија настојања нису могла довести до стварног резултата”, с обзиром на то да су статистички подаци „далеко испод стварности бројке људских жртава, које су народи Југославије заиста претрпели од ратних злочина”. Сем тога, председник Државне комисије указао је на лошу сарадњу између истражних органа, с једне, и народних одбора и осталих нижих органа власти с друге стране, као и на недовољан број обученог људства за рад на терену.¹⁹

Важно је додати да су се формулари из 1946. делимично разликовали од оних из 1945. У категорије за извршиоце злочина додати су нови извршиоци, који су у претходном попису дописивани руком: „К. Пећанца”, „С. Д. С. Недићевци”, „Специјална полиција”, „Муслиманска милиција”. Такође је у формулару 1 – „Лишење живота”, додата поткатоорија „Погинули у борби” (у једним формуларима она се налазила као поткатоорија у околностима страдања, док се у другим налазила у категорији починиоца), док

17 Видети: АЈ, 110–49–3; АЈ, 110–49–74.

18 АЈ, 110–49–99.

19 АЈ, 110–1–1.

је у формулару 3 – „Повреде личне слободе”, додата категорија „принудна мобилизација”, која је у пописима из 1945. на појединим местима дописивана руком.²⁰

Рад Државне комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача окончан је указом Председништва ФНРЈ од 14. априла 1948. Сав прикупљени статистички материјал уз осталу документацију предат је Врховном суду ФНРЈ.²¹ Током четири и по године свог деловања, од краја новембра 1943. до средине априла 1948, Државна комисија прикупила је преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима које су поднеле преживеле жртве и породице страдалих лица или други грађани. Укупно је донето око 120.000 одлука, према којима је око 65.000 лица било означено за „ратне злочинце, издајнике и народне непријатеље”.²²

Оснивање и рад Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Санцак

Формирање Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Санцак отпочело је средином лета 1944. Разматрајући директиве НКОЈ-а о успостављању и устројству органа „народне власти”, Извршни одбор (ИО) ЗАВНОС-а је на седници одржаној 26. јуна 1944. донео одлуку да се „до идуће сједнице припреми листа лица која долазе у обзир да буду чланови земаљске комисије за утврђивање ратних злочина”.²³ Неколико дана касније, 2. јула 1944, ИО ЗАВНОС упутио је допис свим среским народноослободилачким одборима на територији своје надлежности, у којем је истакнуто да треба прикупити податке „за Комисију за утврђивање ратних злочина, која ће се ускоро формирати при ЗАВНОС-у”. Наглашено је како „би овом послу требало поклонити посебну пажњу”, те да „по могућности” треба наводити „увијек имена жртава и криваца, саучесника, подстрекача и др.”²⁴ Коначно, на седници ИО ЗАВНОС-а одржаној 25. јула 1944. основана је Земаљска комисија и одређен је њен састав који су чинили пуковник Никола Кнежевић (председник), Стево Ђуковић, Предраг Власоњић, Мићо Зорић, Ахмо Бајровић, Комнен Церовић, Миљко Старчевић и Хилмија Хасанагић. Наведени чланови били су већином већници ЗАВНОС-а.²⁵

20 АЈ, 110–49–13; АЈ, 110–49–14.

21 Вајс, *н. д.*, 388–391.

22 АЈ, 110–1–1.

23 Lakić, *н. д.*, dok. br. 44: Zaključci Izvršnog odbora od 26. juna 1944, 178.

24 *Isto*, dok. br. 46: Organizacija informativnog rada, 193.

25 *Isto*, dok. br. 48: Imenovanje komisije za ratne zločine, 194–195; *Глас Санцака*, 2–3/1944.

Резултати рада ове комисије били су скромни. Указујући на овај проблем, потпредседник ИО ЗАВНОС-а Душан Ивовић је почетком марта 1945. истакао како се „у раду на истраживању злочина окупатора и њихових помагача код нас [...] много заостало”.²⁶ Већ крајем истог месеца, истовремено са распуштањем ЗАВНОС-а 29. марта 1945, Земаљска комисија за Санџак престала је да делује, док је истраживање ратних злочина на територији Новопазарског округа прешло у надлежност Земаљске комисије за Србију. Међутим, ни то није допринело већој агилности надлежних органа и бољем ажурирању прикупљених података. Иако су скоро све окружне комисије имале проблеме у сакупљању података, Земаљска комисија за Србију је кроз своју преписку са надређеном Државном комисијом посебно апострофирала, поред Чачанског, Новопазарски округ. Због великих мука у прикупљању података Земаљска комисија морала је стално да ургира и пожурује Новопазарску комисију.²⁷

Анализа жртва према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Заосталост и скромност у извршавању задатака видљиви су при попуњавању наведених формулара. Како се из претходног дела текста види, статистички прегледи са квантитативним подацима о жртвама прикупљани су у два наврата. За Новопазарски округ и њему припадајуће срезове (Дежевски, Златарски, Милешевски, Прибојски, Сјенички и Штавички) грађа је скоро у потпуности сачувана и налази се у фонду 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, који се чува у Архиву Југославије (фасцикла 62). Од података који су прикупљени за 1945. недостају само подаци за Златарски срез, док за 1946. недостају табеларни прегледи за Милешевски срез. Осим тога, формулари за 1946. нису били послати у Дежевски и Прибојски срез. Међутим, на лицу места су направљени провизорни формулари који су попуњени. Податке за Дежевски срез пратила је и пропратна документација која је појашњавала унете резултате.²⁸ У свим формуларима из 1945. за Милешевски срез додата је поткатегија „Муслиманска милиција” међу починиоцима, док је у формулару „лишење живота” додаток поткатегија „спаљивањем живога” међу околностима страдања.²⁹

26 Lakić, *n. d.*, dok. br. 87: Odnos prema narodnim neprijateljima i njihovoj imovini, 257.

27 AJ, 110–49–7; AJ, 110–49–8. Више: Милутин Живковић, „Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника немачких снага у Другом светском рату”, *Баштина*, 64/2024, 297–314.

28 AJ, 110–62–13; AJ, 110–62–14; AJ, 110–62–15; AJ, 110–62–16; AJ, 110–62–17; AJ, 110–62–18; AJ, 110–62–19; AJ, 110–62–20; AJ, 110–62–73; AJ, 110–62–74; AJ, 110–62–75; AJ, 110–62–76.

29 AJ, AJ, 110–62–65; AJ, 110–62–66; AJ, 110–62–67.

„Муслиманска милиција” такође је додана као поткатегорија у формулару „лишење живота” за Прибојски срез.³⁰ Ова поткатегорија додавана је и у формуларима за Сјенички срез. Постојале су и варијације, као што су биле „муслиманске банде” или само „милиција”.³¹ У формулару „лишење живота” из 1945. за овај срез као околности страдања додате су поткатегорије „од мина” и „у борби против окупатора”. С друге стране, као починиоци, осим „муслиманске милиције”, додата је поткатегорија „разне банде”.³² У формулару „повреде тела” додана је поткатегорија „од експлозива”.³³ У формулару из 1946. у формулару „лишење живота” додана је поткатегорија „од немачких мина изгинуло”.³⁴ У формуларима из 1945. за Штавички срез, као починиоци, додавана је поткатегорија „домаћи издајници”.³⁵ На крају су се ова уношења рефлектовала и на окружне формуларе. У формулару „лишење живота” из 1945. стоје поткатегорије „од мина”, „у борби” и „муслиманска милиција”, „разне банде”, „домаћи издајници”.³⁶ Даље, у формулару „повреде тела” из исте године налазе се дописане поткатегорије „од експлозива” и „домаћи издајници”, „муслиманска милиција”.³⁷ На крају, у формулару „повреде личне слободе” налазе се дописане поткатегорије „домаћи издајници”, „муслиманска милиција”.³⁸ С друге стране, додата поткатегорија „од немачких мина изгинуло”, која се појављује у формулару „лишење живота” из 1946. за Сјенички срез, није пренета у окружни формулар.³⁹ Треба такође напоменути да се поткатегорија „погинули у борби” у формуларима који су попуњавани за Новопазарски округ и њему припадајуће срезове налазила у категорији починиоца.

Овакво стање формулара, као и недостатак података за одређене срезове, отежало је њихову анализу и валоризацију, али је није онемогућило. Ипак, с друге стране, због различитих начина навођења које намеће тешкоће у поређењу (килограми, литри, динари итд.) и несређености, анализи нису подвргнуте формулари под редним бројем четири – „повреде личне имовине”. У анализи су прво изнети подаци из формулара „лишење живота”, затим из „повреде тела” и на крају из „повреде личне слободе”. Најпре су дати подаци

30 AJ, 110–62–77.

31 AJ, 110–62–101; AJ, 110–62–102; AJ, 110–62–103.

32 AJ, 110–62–101.

33 AJ, 110–62–102.

34 AJ, 110–62–97.

35 AJ, 110–62–109; AJ, 110–62–110; AJ, 110–62–111.

36 AJ, 110–62–1.

37 AJ, 110–62–2.

38 AJ, 110–62–3.

39 AJ, 110–62–5.

за срезове и на крају за округ. Подаци за срезове анализирани су само према починиоцима, док су подаци за округ анализирани према родно-старосној структури, околностима страдања и починиоцима.

*

„**Лишење живота**”. У Дежевском срезу укупно су почињена 1474 злочина „лишења живота”. Највише злочина забележено је поткатоорији „Немци у земљи”. Ова формација одговорна је за смрт 546 (37,04%) лица. Следили су „Албанци” са 486 (32,97%) и четници „Д. М.” са 384 (26,05%) „лишења живота”. Мањи бројеви забележени су у поткатооријама „Бугари” (45 – 3,05%), „Љотићевци” (8 – 0,54%) и „Немци у логорима ван Југославије” (5 – 0,34%).⁴⁰ Скоро дупло мање злочина забележено је у Милешевском срезу; укупно 774. Као и у претходном случају, „Немци у земљи” починили су највећи број злочина овог типа. Они су били одговорни за 264 (34,11%) смртна случаја. Велики број жртва приписан је „Италијанима” (198 – 25,58%) и „Усташама” (154 – 19,90%).⁴¹ Као починиоци још су се истакли четници „Д. М.” (76 – 9,82%), „Муслиманска милиција” (70 – 9,04%) и „Немци у логорима ван

40 АЈ, 110–62–9. Према истраживањима Миодрaга Радовића, заснованим на анализи докумената похрањених у Историјском архиву „Рас” у Новом Пазару, потом матичних књига умрлих, протокола умрлих Српске православне цркве, књига умрлих Исламске верске заједнице, као и казивања преживелих савременика, током Другог светског рата на територији Дежевског среза укупно су страдала 1624 лица. Међу њима било је 224 Јевреја, 551 Муслиман, 840 Срба и девет припадника осталих етничких група и верских заједница. Укупно је страдало 1377 особа мушког и 247 особа женског пола. Међу убијенима било је 116 деце млађе од десет година и 63 лица старија од 60 година. Највише жртва изгубило је живот током 1941 (712), а најмање 1943 (93). У Априлском рату 1941. убијено је 35 становника Дежевског среза, у „међусобном обрачуна” 245, на кућном прагу или „на улици” 587, у концентрационим логорима 237, „на фронту” 316, „од Немаца” 37, „од Бугара” 10, пресудама војних судова и органа власти 157. Сем наведених жртва, током савезничког бомбардовања у новембру 1944. погинуло је 218 лица (19 Срба и 199 Муслимана). Миодрaг Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар 1994, 53–68. Треба напоменути да је велики број лица из Новог Пазара и околине страдао после ослобођења. У Новом Пазару био је смештен Војни дивизијски суд за Санџак, по чијим су се одлукама вршиле егзекуције политичких противника у делу Новог Пазара који се зове Хаџет (а са простора читавог округа). Ексхумација овде никада није вршена, па у локалном сећању локација има посебну политичку ауру. Milutin Živković, „Aćif Hadžiahmetović Bljuta. Prilozi za biografiju 1919–1941”, *Istorija 20. veka*, 3/2012, 71–94.

41 Овде се ради о периоду власти НДХ који је трајао од априла до септембра 1941 на простору Прибоја, Сјенице, Нове Варош и Пријепоља. Термин „усташе” овде поприма ширу конотацију, с обзиром на то да је њих било неколико десетина и да су се повукли септембра 1941. године. С тога се термин пре свега односно на војску и оружничтво НДХ, али и на муслиманске нерегуларне одреде/банде. Више: Милутин Живковић, *НДХ у Србији. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)*, Београд 2017.

Југославије” (12 – 1,55%).⁴² Највећи број злочина „лишења живота” забележен је у Прибојском срезу и износио је 1936. Апсолутну већину починили су четници „Д. М.” (1830 – 94,52%). Највећи број почињен је „стрељањем” (824) и „клањем” (752). Остале формације починили су мањи број злочина. Следили су: „Италијани” (47 – 2,43%); „Немци у земљи” (41 – 2,12%); „Усташе” (11 – 0,57%); „Муслиманска милиција” (4 – 0,21%); „Немци у логорима ван Југославије” (2 – 0,10%); „Бугари” (1 – 0,05%).⁴³ Сјенички срез је имао другачију структуру што се тиче починилаца, али је квантитет злочина био сличан као и у Прибојском срезу. У овом крају је укупно забележено 1558 злочина „лишења живота”. Највећи број извршили су припадници „Муслиманске милиције”. Ова формација одговорна је за 867 (55,7%) злочина. У 457 случајева „касније је наступила смрт као последица повреде зостављањем или мучењем”. „Немци у земљи” кривци су за 302 (19,38%), „Усташе” за 210 (13,48%), а четници „Д. М.” за 112 (7,19%) жртава. Поред осталих формација стајао је двоцифрен број почињених злочина „лишења живота”. „Разне банде” извршиле су 28 (1,80%), „Италијани” 17 (1,09%), „Немци у логорима ван Југославије 16 (1,03%) злочина, док су „Албанци” и „Љотићевци” били криви за по три (0,19%) смртна исхода.⁴⁴ У Штавичком срезу забележено је најмање злочина; укупно 139. Три формације су биле одговорне за њих. У поткатегорији дописаној руком „домаћи издајници” стајао је број 79 (56,8%). Четници „Д. М.” извршили су 46 (33,09%) злочина, а „Немци у земљи” 14 (10,07%).⁴⁵

Према подацима из 1945. које даје сумарна табела за цео Новопазарски округ, укупно су на овом простору током Другог светског рата страдала 5423 лица. Према родно-старосној структури, у којој су жртве подељене у четири групе, у оквиру поткатегорија „околности страдања” највећи број чинили су „људи”, односно мушкарци у одраслом, али не и у старачком и младом добу; укупан број страдалих износио је 3005 (55,41%) и чинио је апсолутну већину. „Жена” је страдало 993 (18,31%), „деце” 770 (14,20%), а „стараца” 655 (12,08%). Према околностима страдања највећи број лица изгубио је жи-

42 АЈ, 110–62–65.

43 АЈ, 110–62–77.

44 АЈ, 110–62–101.

45 АЈ, 110–62–109. Према истраживањима Душана Поповића, током Другог светског рата на територији Штавичког среза страдало је знатно више лица, с обзиром на то да је само у периоду од јануара до децембра 1944. на овом простору убијено најмање 50 цивила (осам Муслимана и 42 припадника српске националности). Имена страдалих аутор је пописао на основу анализе документа похрањених у Историјском архиву „Рас” у Новом Пазару и сећања преживелих савременика и њихових рођака. Душан Поповић, *Сумрак „Велике Албаније”. Штавички срез 1944. године*, Београд 2024, 335–336, 365–375.

вот „стрелјањем” (2688 – 49,57%). „Мрцварењем (пребијањем)” убијено је 1207 (22,26%) особа, док је код 681 (12,56%) лица „касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем-мучењем”. Број особа које су изгубиле живот „бомбардовањем” износио је 505 (9,31%), а „клањем” 254 (4,68%). „Смрт у логорима” нашло је 66 (1,22%) лица, а према табеларним подацима 10 (0,18%) жртава убијено је „вешањем”. У додатим поткатегијама „од мина” и „у борби” дописано је по шест жртава (0,11%). У категорији починиоца истакли су се четници „Д. М.”, који су починили 1880 злочина (34,67%), и „Немци у земљи” са приписаних 1223 (22,55%) злочина. Следили су редом: „Муслиманска милиција” (940 – 17,33%), „Албанци” (489 – 9,02%),⁴⁶ „Усташе” (400 – 7,38%); „Италијани” (289 – 5,33%); „домаћи издајници” (79 – 1,46%); Бугари” (46 – 0,85%); „Немци у логорима ван Југославије” (38 – 0,70%); „разне банде” (28 – 0,52%); „Љотићевци” (11 – 0,20%).⁴⁷

„Повреде тела”. Према формулару „повреде тела” у Дежевском срезу укупно је почињен 2321 злочин. Највећи број злочина починили су „Немци у земљи”, и то 930 (40,07%) „повреда тела”. „Албанци” су били одговорни за 780 (33,61%) злочина, четници „Д. М.” за 583 (25,12%), „Бугари” за 27 (1,16%), док су „Немци у логорима ван Југославије” учествовали у извршењу једног (0,04%) злочина.⁴⁸ Велики број „повреда тела”, укупно 2395, забележен је у Милешевском срезу. За највећи број одговорна је формација Југословенске војске у отаџбини (четници „Д. М.”). Ова група починила је 864 (36,08%) злочина. „Немци у земљи” били су одговорни за 527 (22%) злочина, а „Италијани” за 525 (21,92%). Притом је у поткатегији „силовање” забележено да су „Италијани” одговорни за чак 18 случајева. Велики број злочина починила је и „муслиманска милиција”; укупно 315 (13,15%). „Усташе” су биле одговорне за 108 злочина (4,51%). Као извршиоци у овом срезу прибележени су и „Љотићевци” са 41 (1,71%) и „Немци у логорима ван Југославије” са 15 (0,63%) злочина „повреда тела”.⁴⁹ За разлику од злочина „лишења живота”, којих је од свих срезова највише забележено у Прибојском, злочина „повреда тела” било је знатно мање, нарочито када се упореде зло-

46 Ради се о Албанцима предвођеним Шабаном Полужом и другим барјактарима који су у Нови Пазар дошли у јесен 1941. године. Више: Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније” и окупираних Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018.

47 АЈ, 110–62–1. За Златарски срез, као што смо већ нагласили, не постоје подаци. Они, нажалост, не могу ни да се добију сабирањем података за преостале срезове који би се касније од података за Новопазарски округ. Сабирањем табеларних формулара за срезове добија се број 5881, што је за 458 више него што стоји у формулару за читав округ.

48 АЈ, 110–62–10.

49 АЈ, 110–62–66.

чини ове врсте са суседним срезовима. У Прибојском срезу забележена су 652 злочина. Убедљиву већину злочина, укупно 516 (79,14%), починили су четници „Д. М”. Од тога, 256 злочина забележено је у поткатегорији „туча”. Након њих, следили су редом: „Немци у земљи” (57 – 8,74%), „Италијани” (47 – 7,21%), „Усташе” (29 – 4,45%) и „Бугари” (3 – 0,46%).⁵⁰ У Сјеничком срезу забележена су 2.444 злочина, што је представљао највећи број од свих срезова Новопазарског округа. Највећи број починиле су „муслиманске банде” („Муслиманска милиција”), укупно 854 (34,94%), док су за њима следили „Немци у земљи” са 816 (33,39%) злочина. Нагласимо да је од тога 657 злочина почињено „тучом”, а 34 „силовањем”. Код ове групе додато је и да је шест особа страдало „од експлозива”. Остале формације починиле су мањи број злочина. „Италијани” су били одговорни за 392 (16,04%), четници „Д. М.” за 249 (10,19%), „Усташе” за 95 (3,89%), „Албанци” за 31 (1,27%), „Немци у логорима ван Југославије” за пет (0,20%) и „Љотићевци” за два (0,08%) злочина „повреда тела”.⁵¹ Исто као и у формуларима за „лишење живота”, најмањи број злочина „повреда тела” почињен је у Штавичком срезу, и то 502. Најодговорнији су били „домаћи издајници”. Ова група починила је 230 (45,82%) злочина, и то 140 „тучом”. Мањи број злочина приписан је „Немцима у логорима ван Југославије” (80 – 15,94%), „Албанцима” (75 – 14,94%), „Италијанима” (71 – 14,14%). На крају су још као злочиначке формације означене следеће: четници „Д. М.” (30 – 5,98%) и „Немци у земљи” (16 – 3,19%).⁵²

Према сумарној табели за Новопазарском округ забележена су укупно 9.653 злочина „повреда тела” над становништвом током Другог светског рата. У родно-старосном смислу највише је била погођена група „људи”. Над одраслим мушким становништвом извршено је 5577 (57,77%) злочина. „Старци” су били следећи. Укупно је 1811 (18,76%) особа из ове родно-старосне групе било погођено злочинима „повреда тела”. „Жена” над којима је извршена ова група злочина било је .655 (17,14%), а „деце” 610 (6,32%). Сагледавајући околности под којима су злочини извршени, највише лица улазило је у категорију „туча – лака и тешка телесна повреда” (5.032 – 52,13%). „Мучењем” их је било погођено 3200 (33,15%), „рањавањем” 854 (8,85%), „осакаћењем” 405 (4,20%), а „силовањем” 155 (1,61%). Злочина који су дописани руком „од експлозива” забележено је седам (0,07%). Расподела према починиоцима је следећа: четници „Д. М.” 3383 (35,05%); „Немци у земљи” 2453 (25,41%); „Муслиманска милиција” 1169 (12,11%); „Италијани” 1069 (11,07%); „Албанци” 885 (9,17%); „Усташе” 269 (2,79%); „домаћи издајници 230 (2,38%);

50 АЈ, 110–62–78.

51 АЈ, 110–62–102.

52 АЈ, 110–62–110.

„Немци у логорима ван Југославије” 101 (1,05%); „Љотићевци” 55 (0,57%); „Бугари” 39 (0,40%).⁵³

„Повреде личне слободе”. На основу формулара „повреде личне слободе” у Дежевском срезу укупно је оштећено 8785 лица. Четири формације су означене да су чиниле злочине ове врсте. „Немци у земљи” починили су 6122 (69,69%) злочина. Од тога чак 2368 лица је „одведено на принудан рад”. Четници „Д. М.” били су одговорни за 1571 (17,88%), а „Албанци” за 1083 (12,33%) злочина. На крају су евидентирани и „Бугари” који су били означени као кривци за девет (0,10%) „повреда личне слободе”.⁵⁴ У Милешевском срезу почињено је укупно 10.095 злочина ове врсте, што је највећи забележени број од свих срезова Новопазарског округа.⁵⁵ „Италијани” су предњачили у извршавању „повреда личне слободе” у овом крају. Они су били одговорни за 4205 (41,65%) злочина, од тога 2718 злочина почињено је „хапшењем”. Следила их је формација „Немци у земљи” са 3495 (34,62%) почињених злочина. Велики број злочина почињен је и од стране четника „Д. М”. Они су били одговорни за 1489 (14,75%) случајева. „Муслиманска милиција” починила је 502 (4,97%) „повреда личне слободе”. Чак 397 лица одведено је на принудан рад од стране ове формације. „Усташе” су биле одговорне за 352 (3,49%), док су „Немци у логорима ван Југославије” и „Љотићевци” починили по 26 (0,26%) злочина.⁵⁶ Број злочина који је евидентиран у Прибојском срезу био је најмањи у поређењу са другим срезovima Новопазарског округа. У овом крају забележене су 1702 „повреде личне слободе”. За апсолутну већину злочина били су одговорни четници „Д. М.” (1141 – 67,04%). Још три формације су евидентирани од стране органа Државне комисије. То су били „Италијани” који су починили 335 (19,68%) злочина, „Немци у земљи” који су сносили одговорност за 178 (10,46%) случајева и „Усташе” чија се кривица односила на 48 (2,82%) особа.⁵⁷ У Сјеничком срезу укупно је забележено 8688 „повреда личне слободе”. Највећа одговорност приписивала

53 АЈ, 110–62–2. Подаци за Златарски срез не постоје. Међутим, за разлику од претходног случаја, они могу да се добију сабирањем осталих срезова и одузимањем тог броја од броја који нам даје окружни табеларни формулар. Збир свих злочина почињених у срезovima (без Златарског) износи 8314, што је за 1339 мање. Питање је колико се овај број може узети као веродостојан, поготово ако имамо на уму грешку која је направљена приликом попуњавања претходних табеларних прегледа „лишење живота”. Са друге стране, број од 1339 злочина „повреда тела” чини се веродостојним у квантитативном смислу, поготово ако га упоредимо са бројем злочина почињених у осталим срезovima Новопазарског округа.

54 АЈ, 110–62–11.

55 У формулару стоји да је укупан број злочина 9101. Међутим, накнадним сабирањем које смо извршили добија се поменути број од 10.095.

56 АЈ, 110–62–67.

57 АЈ, 110–62–79.

се формацији „Немци у земљи”, који су починили 4058 (46,71%) злочина. Највише их је забележено у категорији „принудно пресељење”, и то 2099 случајева. „Муслиманска милиција” била је одговорна за 2450 (28,20%) злочина, док су „Италијани” извршили 1272 (14,64%) „повреда личне слободе”. Следиле су формације које су извршиле мањи број злочина ове врсте: Четници „Д. М.” (493 – 5,67%), „Усташе” (313 – 3,60%), „Албанци” (73 – 0,84%) и „Немци у логорима ван Југославије” (29 – 0,33%).⁵⁸ За Штавички срез забележено је укупно 4069 злочина.⁵⁹ Апсолутну већину представљали су злочини „Албанаца” који су били одговорни за 3953 (97,15%) злочина. Од тога 3890 лица било је погођено „принудним пресељењем”. Огроман број особа над којима је извршен овај злочин био је специфичан и запрепашћујући чак и за лица која су попуњавала формулар. Због тога је поред ових бројки руком дописано следеће: „Сав српски живаљ расељен”. Осим „Албанаца”, одговорност у вршењу „повреда личне слободе” сносили су и „домаћи издајници” (20 – 0,49%) и „Немци у земљи” (8 – 0,20%).⁶⁰

Према сумарној табели за Новопазарски округ укупно је забележено 34.093 злочина „повреда личне слободе” током Другог светског рата. Највећи број злочина, у родно-старосном смислу, извршен је над „људима” (19.542 – 57,32%). Огроман број злочина извршен је и над „децом” (6910 – 20,27%), а велики број злочина задесио је и особе женског пола (5410 – 15,87%). На крају, у поткатегији „старци”, евидентиран је 2231 (6,54%) случај. Структура према околностима страдања била је следећа: „принудно пресељење” 14.572 (42,74%), „одвођење на принудан рад” 9673 (28,37%), „хапшење” 8899 (26,10%), „интернирање у земљи” 583 (1,71%), „одвођење у логоре ван земље” 366 (1,07%). Што се тиче починилаца из ове групе злочина, у Новопазарском округу редослед је био следећи: „Немци у земљи” 14.100 (41,36%), „Италијани” 6233 (18,28%), „Албанци” 5109 (14,99%), четници „Д. М.” 4721 (13,85%), „Муслиманска милиција” 952 (8,66%), „Усташе” 856 (2,51%), „Немци у логорима ван Југославије” 67 (0,20%), „Љотићевци” 26 (0,08%), „домаћи издајници” 20 (0,06%), „Бугари” девет (0,03%).⁶¹

58 АЈ, 110–62–103.

59 У формулару стоји да је укупан број злочина 4049. Међутим, накнадним сабирањем које смо извршили добија се поменути број од 4069.

60 АЈ, 110–62–111.

61 АЈ, 110–62–3. Већ је назначено да подаци за Златарски срез не постоје. Међутим, као што је био случај са формуларима „повреде тела”, и овде може да се добије број који би се односио на Златарски срез сабирањем свих осталих срезова и одузимањем тог броја од броја који се налази у формулару за Новопазарски округ. Ипак, пошто смо евидентирали грешке у сабирању у Милешевском и Штавичком срезу, тако практично добијамо два броја који би се потенцијално односили на Златарски срез. Сабирањем бројева до којих смо ми дошли добија се 33.339, што је за 754 мање од броја који се појављује за

*

„Лишење живота”. Попуњавање формулара током 1946. донело је нова искушења за надлежне институције. Дошло је до прегруписавања категорија у формуларима, промене типологије и квантификације, о чему је већ било речи. Овде настављамо са анализом података у већ опробаном ритму. У Дежевском срезу је према анализи из 1946. почињено мање злочина него према оној која је рађена свега неколико месеци раније. Сабрано је укупно 1250 злочина. „Муслиманска милиција” била је најактивнија у њиховом извршавању починивши 577 (46,16%) „лишења живота”. Након њих, одговорност је прелазила на „Немце у земљи” који су били криви за 265 (21,20%) смртних исхода. Четници „Д. М.” сносили су одговорност за 208 (16,64%) смртних случајева, а од тога чак 148 изгубило је живот „мрцварењем (пребијањем)”. Погинулих у борби било је 165 (13,20%). „Немци у земљи” убили су 19 (1,52%), а „Бугари” 16 (1,28%) лица.⁶² Златарски срез бројао је укупно 642 жртве. Највећи број починили су четници „Д. М.” (305 – 47,51%), а затим су следили: „Усташе” (88 – 13,71%), „Немци у земљи” (59 – 9,19%), „СДС Недићевци” (45 – 7,01%), „Муслиманска милиција” (37 – 5,76%), „Италијани” (19 – 2,96%), „Немци у логорима ван Југославије” (4 – 0,62%), „Љотићевци” (4 – 0,62%), „Специјална полиција” (3 – 0,47%), „Четници К. Пећанца” (2 – 0,31%). Уз то, „погинулих у борби” било је 76 (11,84%).⁶³ Од свих срезова, Новопазарског округа у Прибојском је почињен највећи број злочина према статистичким анализама за 1946. За разлику од анализа из 1945, сада је број злочина био већи и досегао је 2102.⁶⁴ Убедљиву већину злочина починили су четници „Д. М.” (1467 – 69,79%). Запажа се и да су „Немци у земљи” (296 – 14,08%) и „Италијани” (265 – 12,61%) сносили одговорност за велики број злочина. У формулару као починиоци заведени су још следеће формације: „Усташе” (62 – 2,95%), „Муслиманска милиција” (4 – 0,19%) и „Бугари” (2 – 0,10%). „Погинулих у борби” било је шест (0,29%).⁶⁵ Укупан број злочина забележених у Сјеничком срезу износио је 1099. Велику одговорност сносила је „Муслиманска милиција” са 407 (37,03%) почињених злочина и „Немци у

читав округ. Сабирањем бројева који се налазе у оригиналној форми у формуларима за срезове добија се 32.325, што је за 1768 мање од окружног броја. То значи да су у Златарском срезу почињена 754 или 1768 злочина ове врсте. Овде се јавља проблем веродостојности као и код сабирања за формуларе „повреде тела”. С друге стране, због недостатака формулара за Златарски срез, ово је једини начин да макар приближно утврдимо број злочина до којих су дошли органи Државне комисије током 1945.

62 АЈ, 110–62–16.

63 АЈ, 110–62–113.

64 У формулару стоји да је укупан број злочина 2112. Међутим, накнадним сабирањем које смо извршили добија се поменути број 2102.

65 АЈ, 110–62–73.

земљи” са 356 (32,39%). Формација „Муслиманске милиције” је чак 239 злочина починила „стрелашем”. Следили су их четници „Д. М.” (140 – 12,74%), „Усташе” (70 – 6,37%) и „Италијани” (54 – 4,91%). Друге формације биле су криве за мањи број „лишења живота”. „Немци у логорима ван Југославије” били су одговорни за 18 (1,64%), „СДС Недићевци” за девет (0,82%), „Четници К. Пећанца” за три (0,27%) и „Албанци” за два (0,18%) смртна случаја. На ово треба додати да је „погинулих у борби” било 40 (3,64%).⁶⁶ Најмањи број злочина забележен је у Штавичком срезу, укупно 262. „Погинулих у борби” било је највише, 64 (24,43%) особе. Од формација које су сносиле одговорност за „лишавање живота” означене су следеће: „Албанци” (59 – 22,52%), „Италијани” (40 – 15,27%); „Муслиманска милиција” (34 – 12,98%), „Четници К. Пећанца” (21 – 8,02%), „Немци у земљи” (18 – 6,87%), „СДС Недићевци” (13 – 4,96%), „Немци у логорима ван Југославије” (12 – 4,58%), „Специјална полиција” (1 – 0,38%).⁶⁷

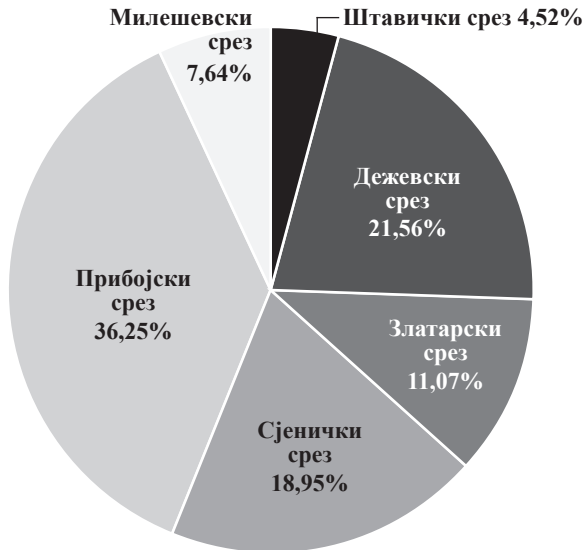
Према сумарној табели за Новопазарски округ, укупно је страдало 5798 житеља овог краја. Према родно-старосној структури највише су страдали „људи” (3491 – 60,21%), затим „жене” (1201 – 20,71%), „деца” (699 – 12,06%) и на крају „старци” (407 – 7,02%). Околности злочина дају нам следећу структуру њиховог начина извршавања: „стрелашем” 2367 (40,82%), „мрцварењем (пребијањем)” 1485 (25,61%), „клањем” 1242 (21,42%), „бомбардовањем цивилног становништва” 323 (5,57%), „касније наступила смрт као последица повреде злостављањем-мучењем” 278 (4,79%), „смрт у логорима” 82 (1,41%) и „вешањем” 21 (0,36%). Најодговорнија формација што се тиче ове групе злочина били су четници „Д. М.” који су починили 2218 (38,25%) убистава. Велику одговорност сносиле су и формације „Муслиманска милиција” која је починила 1239 (21,37%) и „Немци у земљи” који су били одговорни за 1036 (17,87%) убистава. Следили су редом следеће формације: „Италијани” (495 – 8,54%), „Усташе” (220 – 3,79%), „СДС Недићевци” (67 – 1,16%), „Албанци” (61 – 1,05%), „Немци у логорима ван Југославије” (58 – 1%), „Четници К. Пећанца” (26 – 0,45%), „Бугари” (19 – 0,33%), „Љотићевци” (4 – 0,07%), „Специјална полиција” (4 – 0,07%). Погинулих у борби било је 351 (6,05%).⁶⁸

66 АЈ, 110–62–97.

67 АЈ, 110–62–105.

68 АЈ, 110–62–5. Формулари за Милешевски срез недостају. Међутим, за разлику од података које смо добијали из формулара за 1945. како би смо расветлили квантификацију злочина у Златарском срезу, овде је ситуација другачија. Разлика која се добија одузимањем сабраних срезова (без Милешевског) од окружног формулара је далеко реалнија него у претходним случајевима када се радило о Златарском срезу. На тај начин добијамо да су у Милешевском срезу страдала 443 лица, односно 453 ако се држимо онога што пише у табели за Прибојски срез. Напомињемо ипак да се овај број,

На графикону испод приказана је процентуална расподела злочина „лишење живота” у Новопазарском округу по срезовима.⁶⁹

Графикон 1: Географска расподела „лишења живота” у процентима по срезовима Новопазарског округа

„Повреде тела”. Укупан број злочина „повреда тела” у Дежевском срезу износио је 2365. То је уједно био срез са највише почињених злочина ове врсте у читавом Новопазарском округу. Већину злочина починила је „Муслиманска милиција”, 1407 (59,49%). „Туча” (824) и „злостављање” (414) биле су категорије у којима је уписан највећи број „повреда тела”. „Немци у земљи” били су одговорни за 426 (18,01%), а четници „Д. М.” за 391 (16,53%) злочин. Следили су их „Бугари” са учињених 112 (4,74%) злочина. На крају су још евидентирани и „СДС Недићевци” који су починили 29 (1,23%) „повреда тела”.⁷⁰ У Златарском срезу почињено је 1377 „повреда тела”. Предњачили су четници „Д. М.” који су сносили одговорност за 614 (44,59%) злочина. Осим њих, одговорност су сносиле следеће формације: „СДС Недићевци” (355 –

односно бројеви који се добијају за Милешевски срез, узму са резервом, с обзиром на то да оригиналних формулара нема. У циљу бољег прегледа злочина у тексту је путем графикана приказана територијална распрострањеност злочина. Процентуалне вредности које су унесене у графикон представљају оне које смо ми добили путем сабирањем броја злочина, а не оне које се појављују у документима.

69 Види претходну фусноту.

70 АЈ, 110–62–15.

25,78%), „Муслиманска милиција” (133 – 9,66%), „Усташе” (122 – 8,86%), „Немци у земљи” (69 – 5,01%), „Италијани” (52 – 3,78%), „Немци у логорима ван Југославије” (14 – 1,02%), „Љотићевци” (9 – 0,65%), „Специјална полиција” (5 – 0,36%), „Четници К. Пећанца” (4 – 0,29%).⁷¹ Број злочина који је забележен у Прибојском срезу износио је 1307, а као и у претходном случају, предњачили су четници „Д. М.” који су сносили одговорност за 459 (35,12%) злочина. У извршавању злочина који су за крајњи циљ имали телесне повреде истакли су се и „Немци у земљи” са 402 (30,76%), „Муслиманска милиција” са 195 (14,92%) и „Италијани” са 158 (12,09%) забележених случајева. За њима су заостајале следеће групације: „Немци у логорима ван Југославије” (60 – 4,59%), „Усташе” (32 – 2,45%) и „Специјална полиција” (1 – 0,08%).⁷² Број „повреда тела” који је евидентиран у Сјеничком срезу износио је 1600.⁷³ „Муслиманска милиција” починила је чак 829 (51,81%) злочина, а као групе са јаким злочиначким карактеристикама које су испољене у овом крају евидентирани су још: четници „Д. М.” (346 – 21,63%) и „Немци у земљи” (314 – 19,63%). Остале формације починиле су мањи број злочина. Следиле су једна за другом: „Усташе” (78 – 4,88%), „Италијани” (28 – 1,75%), „СДС Недићевци” (4 – 0,25%), „Немци у логорима ван Југославије” (1 – 0,06%).⁷⁴ Анализирајући сачуване средње формуларе јасно је да је у Штавичком срезу почињен најмањи број ових злочина; укупно 635. „Муслиманска милиција” се и овде истакла у извршавању телесних повреда. Укупан број случајева износио је 221 (34,80%). Од тога 198 представљало је „тучу”, пребијање жртава. „Италијани” су обележени као кривци за 197 (31,02%) „повреда тела”. Треба нагласити да је притом забележено чак 17 случајева силовања. „Албанци” су такође починили велики број ових злочина. Њихова одговорност односила се на 142 (22,36%) случаја. Осим њих, евидентирани су следеће формације: „Немци у земљи” (34 – 5,35%), „СДС Недићевци” (20 – 3,15%), „Четници К. Пећанца” и „Специјална полиција” (по 10 – 1,57%) и „Немци у логорима ван Југославије” (1 – 0,16%).⁷⁵

У формулару који је попуњаван за ову врсту злочина за Новопазарски округ укупно је наведено 7778 појединачних случајева. Према родно-старосној структури највише злочина претрпели су „људи” (5405 – 69,49%), затим „жене” (1456 – 18,72%) и на крају „старци” (486 – 6,25%) и „деца” (431 – 5,54%). Околности под којим су злочини извршени дају нам следећу структуру: „туча – лака и

71 АЈ, 110–62–114.

72 АЈ, 110–62–74.

73 У формулару стоји да је укупан број злочина 1601. Међутим, накнадним сабирањем које смо извршили добија се поменути број од 1600.

74 АЈ, 110–62–98.

75 АЈ, 110–62–106.

тешка телесна повреда” 4096 (52,66%), „мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено” 2321 (29,84%), „рањавање” 716 (9,21%), „осакаћење” 554 (7,12%), „силовање” 91 (1,17%). Структура злочина према починиоцима била је следећа: „Муслиманска милиција” 2827 (36,35%), четници „Д. М.” 1951 (25,08%), „Немци у земљи” 1475 (18,96%), „Италијани” 449 (5,77%), „СДС Недићевци” 408 (5,25%), „Усташе” 299 (3,84%), „Албанци” 142 (1,83%), „Бугари” 112 (1,44%), „Немци у логорима ван Југославије” 76 (0,98%), „Специјална полиција” 16 (0,21%), „Четници К. Пећанца” 14 (0,18%), „Љотићевци” девет (0,12%).⁷⁶

На графикону испод приказана је процентуална расподела злочина „повреда тела” у Новопазарском округу по срезовима.⁷⁷

Графикон 2: Географска расподела „повреда тела” у процентима по срезовима Новопазарског округа

„Повреде личне слободе”. Од свих срезова Новопазарског округа, у Дежевском срезу је забележен највећи број злочина „повреда личне слободе”.

76 АЈ, 110–62–6. Као што је већ напоменуто, формулари за Милешевски срез недостају. Разлика која се добија одузимањем сабраних срезова од окружног формулара износи 494, односно 493, ако се држимо онога што пише у табели за Сјенички срез. Бројеви, наравно, треба да се узму са резервом из разлога који су већ напоменути. Такође је у циљу бољег прегледа злочина у тексту путем графикона приказана територијална распрострањеност злочина. Процентуалне вредности које су унесене представљају оне које смо ми добили путем сабирањем злочина, а не оне које се појављују у документима.

77 Види претходну фусноту.

де”, укупно 29.103. „Муслиманска милиција” починила је највећи број ових злочина (20.223 – 69,49%). Нарушавање „личне слободе” највише је вршено „принудним пресељењем”. Укупно су забележена 19.442 случаја. Четници „Д. М.” и „Немци у земљи” такође су се истакли у извршавању ових злочина. Прва групација била је одговорна за 4128 (14,18%), а друга за 3935 (13,52%) извршених „повреда личне слободе”. Као злочиначке евидентирани су такође следеће формације: „Немци у логорима ван Југославије” (731 – 2,51%), „СДС Недићевци” (63 – 0,22%) и „Бугари” (23 – 0,08%).⁷⁸ Далеко мањи број злочина, укупно 5870, извршен је у Златарском срезу. Као најодговорнији означени су четници „Д. М.” (2044 – 34,82%) и „Италијани” (2009 – 34,22%). Формације „СДС Недићевци” (922 – 15,71%), „Немци у земљи” (349 – 5,95%), „Усташе” (309 – 5,26%) и „Муслиманска милиција” (183 – 3,12%) такође су починиле велики број злочина. Од осталих формација, обележени су још: „Немци у логорима ван Југославије” (40 – 0,68%), „Љотићевци” (9 – 0,15%) и „Специјална полиција” (5 – 0,09%).⁷⁹ Сличан број „повреда личне слободе”, укупно 5407, евидентиран је у Прибојском срезу. Највећи број починили су четници „Д. М.” (2.417 – 44,70%) и „Италијани” (2.087 – 38,60%). За њима су следили „Немци у земљи” са 692 (12,80%) извршене „повреде личне слободе”. Мањи број је извршен од стране „Муслиманске милиције” која је била одговорна за 156 (2,89%) оваквих случајева; од тога 155 оштећеника било је „принудно мобилисано”. „Усташе” и „Немци у логорима ван Југославије” починили су знатно мањи број ових кривичних дела. Први су били одговорни за 43 (0,80%), а други за 12 (0,22%) злочина.⁸⁰ У Сјеничком срезу почињено је 7425 „повреда личне слободе”. Већину су починили „Немци у земљи”. Укупно 4227 (56,93%) лица било је погођено злочинима ове формације, од тога чак 2039 било је „принудно пресељено”. Велики број ових злочина починили су и четници „Д. М.” (1042 – 14,03%), „Муслиманска милиција” (1027 – 13,83%), „Италијани” (713 – 9,60%) и „Усташе” (383 – 5,16%). Као формације које су чиниле ове злочине још су обележене следеће: „Немци у логорима ван Југославије” (25 – 0,34%) и „СДС Недићевци” (8 – 0,11%).⁸¹ Од среских формулара који су анализирани, онај за Штавички срез доноси најмањи број злочина ове врсте. У овом крају је по евиденцији Државне комисије за 1946. почињена 4423 „повреда личне слободе”. „Италијани” су као најодговорнија формација за ове злочине починили 2593 (58,63%) „повреде личне слободе”, и то највише „принудним пресељењем” (2393), „Албанци” су сносили одговорност за 1219 (27,56%) случајева. Кривицу су сносиле и друге формације.

78 АЈ, 110–62–14.

79 АЈ, 110–62–115.

80 АЈ, 110–62–75.

81 АЈ, 110–62–99.

Следице су: „Немци у земљи” (226 – 5,11%), „Муслиманска милиција” (214 – 4,84%), „Немци у логорима ван Југославије” (124 – 2,80%), „Специјална полиција” (33 – 0,75%) и „СДС Недићевци” (14 – 0,32%).⁸²

Према сумарној табели за Новопазарски округ, укупно је забележено 52.438 злочина „повреде личне слободе” током Другог светског рата. Према родно-старосној структури жртве су распоређене на следећи начин: „људи” 26.656 (50,83%), „деца” 11.738 (22,38%), „жене” 11.650 (22,22%), „старци” 2394 (4,57%). Према околностима страдања жртве су биле распоређене на следећи начин: „принудно пресељење” 31.198 (59,50%), „хапшење” 8121 (15,49%), „принудна мобилизација” 6481 (12,36%), „одвођење на принудан рад” 4915 (9,37%), „одвођење у логоре ван земље” 1263 (2,41%), „интернирање у земљи” 460 (0,88%). На крају, структура према починиоцима била је следећа: „Муслиманска милиција” 21.833 (41,64%), „Немци у земљи” 9683 (18,47%), четници „Д. М.” 9654 (18,41%), „Италијани” 7269 (13,86%), „Албанци” 1219 (2,32%), „СДС Недићевци” 1007 (1,92%), „Немци у логорима ван Југославије” 932 (1,78%), „Усташе” 771 (1,47%), „Специјална полиција” 38 (0,07%), „Бугари” 23 (0,04%), „Љотићевци” девет (0,02%).⁸³

На графикону испод приказана је процентуална расподела злочина „повреде личне слободе” у Новопазарском округу по срезовима.⁸⁴

82 АЈ, 110–62–107.

83 АЈ, 110–62–7. Као што је већ напоменуто приликом анализе формулара из 1946, подаци за Милешевски срез не постоје. Ипак, број почињених злочина је могуће добити сабирањем преосталих срезова и одузимањем тог броја од оног који даје окружна табела. На тај начин добија се да је у Милешевском срезу почињено 210 злочина. У тексту су путем графикана представљени и злочини „повреда личне слободе” по срезовима.

84 Види претходну напомену.

*

На крају наше анализе прилажемо табелу у којој су приказане разлике у коначним бројкама табеларних прегледа „лишење живота”, „повреде тела”, „повреде личне слободе” за Новопазарски округ у 1945. и 1946. години.

Табела 1: Упоредни приказ табеларних прегледа за Новопазарски округ

НОВОПАЗАРСКИ ОКРУГ		
	1945.	1946.
„Лишење живота”	5423	5798
„Повреде тела”	9653	7778
„Повреде личне слободе”	34.093	52.438

Удео жртава и оштећеника са простора Новопазарског округа у укупном броју жртава и оштећеника са простора Народне Републике Србије, без покрајина, приказан је у следећим табелама.

Табела 2: Удео жртава и оштећеника са простора Новопазарског округа у укупном броју жртава и оштећеника са простора НР Србије према подацима из 1945.

1945.	НР Србија (без покрајина)	Новопазарски округ	Процентуални удео
„Лишење живота”	65.293	5423	8,31%
„Повреде тела”	130.802	9653	7,37%
„Повреде личне слободе”	330.088	34.093	10,33%

Табела 3: Удео жртава и оштећеника са простора Новопазарског округа у укупном броју жртава и оштећеника са простора НР Србије према подацима из 1946.

1946.	НР Србија (без покрајина)	Новопазарски округ	Процентуални удео
„Лишење живота”	98.440	5798	5,89%
„Повреде тела”	189.930	7778	4,10%
„Повреде личне слободе”	615.733	52.438	8,52%

Анализа жртава у Новопазарском округу према подацима Пописа жртава рата

Најорганизованијем и најсистематскијем пописивању жртава Другог светског рата приступило се после одлуке Савезног извршног већа од 11. маја 1964. Организацијом пописа руководиле су пописне комисије на челу са Савезном пописном комисијом, која је формирана 17. јуна исте године, а њој су биле подређене републичке, среске и општинске пописне комисије. Попис је отпочео у новембру 1964. и требало је да се заврши до краја исте године,

али је у неким местима, углавном већим градским центрима, где је дошло до пропуста, настављен све до априла 1965. У организацији и извођењу пописа учествовало је око 30.000 људи, од чега око 25.000 пописивача. Методолошким поставкама требало је да се пописом обухвати „сваки држављанин Југославије који је у периоду од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године” био жртва „фашистичког терора, односно жртва рата”. У поставкама су наведене категорије жртва које ће бити пописиване: интернирани, затварани, депортовани, одведени на присилни рад или заробљени, без обзира да ли су убијени, погинули, умрли, нестали или преживели терор; погинули припадници Југословенске војске у периоду од 6. априла до 7. јула 1941; погинули припадници НОВ и ПОЈ или савезничких војних формација до 15. маја 1945. и они који су од последица рањавања, повреда или болести задобијених у рату умрли до 15. маја 1946; погинули цивили у бомбардовању од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године; цивили убијени у директном терору непријатеља (окупатора) и њихових сарадника у периоду од 6. априла 1941. до 15. маја 1945.

У западним деловима земље, у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини, попис је углавном спроведен обиласком домаћинства, због чега су резултати били поузданији. Ипак, констатовано је да је у неким деловима земље било доста потешкоћа због интензивних миграција. Међу пописивачима и организаторима пописа, поред статистичких органа, били су и представници бораčkih, друштвених и партијских организација, као и војске. Овим пописом су на простору Југославије обухваћене 1.007.172 особе, од чега 597.323 особе које су изгубиле живот и 509.849 преживелих жртва рата. У предговору књиге са резултатима пописа, која је објављена за интерну употребу 1966, дата је процена према којој је пописом обухваћено између 56% и 59% од оних које је требало пописати, односно да се сматра да је стварни број жртва рата које су изгубиле живот између 1.016.000 и 1.066.000 особа.⁸⁵

Сврха пописа била је подношење одштетног захтева према тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је суштински имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као његов најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама”. С обзиром на то да је број пописаних био далеко испод пријављених жртва рата Репарационе комисије (1.700.000), те да због тога попис није испунио своју првобитну намеру наплате ратне штете, на његово коришћење је стављена забрана и комплетан пописни материјал је дат на чување у Архив Југославије. Забрана је трајала до 1992, односно до распада југословенске државе. Од 1995. Савезни завод за статистику, уз асистенцију Музеја жртва геноцида, отпочео је систематску ревизију пописа. Ова ревизија

85 *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd 1966, 5–7.

подразумевала је идентификацију нових жртава, најпре оних које са намером нису пописиване (колаборационисти, припадници немачке мањине), проверу постојећих података, брисање дуплих уноса, утврђивање починилаца злочина, утврђивање броја страдалих Рома и др. Ова ревизија је до 1998. обављана у Савезном заводу за статистику, а од 2003. године у Музеју жртава геноцида. Оваквом ревизијом број жртава је увећан за око 60.000.⁸⁶

Када је попис вршен, Новопазарски округ више није постојао као административна јединица. Простор који је он раније сачињавао заузимало је шест општина. Дакле, резултате Државне комисије ћемо упоредити са резултатима Пописа жртава рата сачињеног на територијама општина Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница, Тутин и Нови Пазар (карта 2).⁸⁷ Поред жртава које су изгубиле живот, на овом попису су евидентирани и преживеле жртве рата, па ћемо и њих анализирати.

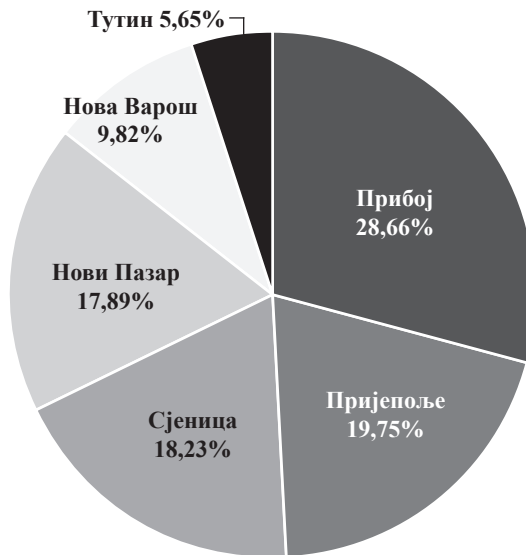

Карта 2: Административна подела бившег простора Новопазарског округа средином шездесетих година 20. века

86 Драган Цветковић, „Геостатистичка анализа губитака цивила окупирани Србије претрпљених током 1941. г.”, у: *Србија 1941. године*, ур. Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић, Крагујевац 2023, 191–224; Небојша Стамболија, Борис Томанић, Душан Бојковић, „Статистичка анализа жртава Другог светског рата у Новосадском округу: покушај квантификације на основу доступних пописа”, *Зборник Матице српске за историју*, 2/2024, 167–184.

87 *Службени гласник Србије*, 45/1962.

На простору наведених шест општина, по Попису жртва рата евидентирано је укупно 5276 жртва рата које су изгубиле живот. Од укупног броја жртва са простора Србије (147.025), овај број је имао удео од 3,59%, а од броја жртва са простора централне Србије (97.728) удео од 5,40%. Од тог броја њих 3869 (73,33%) било је мушког, а 1407 (26,67%) женског пола. Према околностима страдања, структура је следећа: у интернацији 182 (3,45%), у затвору 146 (2,77%), у депортацији осам (0,15%), на принудном раду 24 (0,45%), у директном терору 3118 (59,10%), у заробљеништву (припадници Војске Краљевине Југославије) 37 (0,70%), у заробљеништву (припадници Народноослободилачког покрета) шест (0,11%), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. 50 (0,95%), у Народноослободилачкој борби 1018 (19,29%), приликом борби и бомбардовања 535 (10,14%), остале категорије 88 (1,67%) и непознат начин страдања је био за 64 (1,21%) жртве. Највећи број жртва је потицао из општине Прибој – 1512 (28,66%). Из Пријепоља су биле 1042 (19,75%), Сјенице 962 (18,23%), Новог Пазара 944 (17,89%), Нове Вароши 518 (9,82%) и Тутина 298 (5,65%).⁸⁸

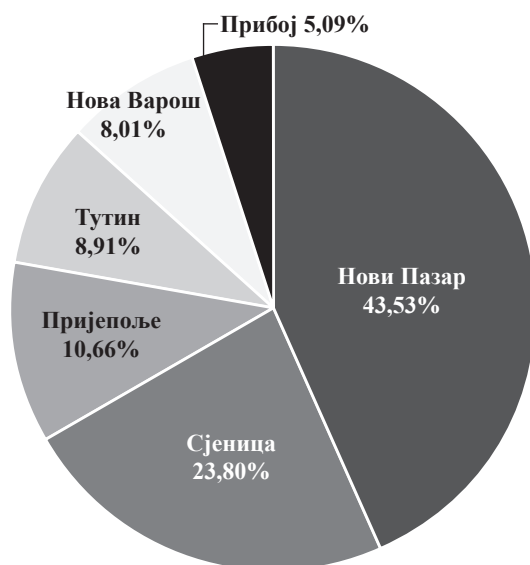

Графикон 4: Географска расподела жртва рата које су изгубиле живот у проценти-ма по наведеним општинама

На крају, анализираћемо и преживеле жртве рата које су на овом попису такође евидентиране. У наведених шест општина пописано је 2458 преживелих жртва рата. Од укупног броја жртва са простора Србије (203.735), ово

⁸⁸ *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, 35–37.

је представљало удео од 1,21%, а са простора централне Србије без покрајина (123.818) удео од 1,99%. Огромна већина жртава је била мушког пола – 2174 (88,45%), док је жена било 284 (11,55%). Према начину страдања делили су се на: интернирце (183 – 7,45%), затворенике (308 – 12,53%), депортирце (515 – 20,95%), ратне заробљенике Војске Краљевине Југославије (1131 – 46,01%), ратне заробљенике НОП-а (35 – 1,42%), принудне раднике (277 – 11,27%), а за деветоро није утврђена категорија (0,37%). Највећи број преживелих жртава рата је пописан у општини Нови Пазар (1070 – 43,53%), па у Сјеници (585 – 23,80%), Пријепољу (262 – 10,66%), Тутину (219 – 8,91%), Новој Вароши (197 – 8,01%) и Прибоју (125 – 5,09%).⁸⁹

Графикон 5: Географска расподела преживелих жртава рата у процентима по наведеним општинама

*

Иако корисни за добијање опште представе о жртвама Другог светског рата као примарни историјски извори, сматрамо да оба наведена пописа жртава имају значајних недостатака. Попис Државне комисије, мада покренут док су сећања још била свежа, рађен је веома површно, што се у интерним документима и признаје, а врло је јасно и из великог броја почињених грешака. Попис Савезног завода за статистику је спроведен од најстручније институције у земљи, али се мора рећи да је био прилично „закаснио”, будући да су многа сећања избледела, а и многе жртве нису више биле живе, нити је

ико од познаника и сродника могао да их пријави. Оба пописа имају и велику методолошку грешку у самим полазним премисама. Наиме, њихови покретачи наступали су из идеолошког угла и нису пописивали жртве из поражених војних формација у Другом светском рату, нити су као жртве препознате особе страдале од победничког Народноослободилачког покрета.

Извори и литература:

Архивска грађа:

Архив Југославије:

Фонд 15 – Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије.

Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Фонд 792 – Документи централних, покрајинских комитета и нижих органа КПЈ и СКОЈ-а.

Објављени извори:

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године, Београд 1955.

Dokumenti iz istorije Jugoslavije, том I, priredili prof. dr Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, Београд 1996.

Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa), Београд 1966.

Заседања Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7–9. април 1945. и 26–27. јул 1946), Београд 1946.

Lakić Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945. (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, Podgorica 1992.

Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима, Београд 1953.

Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, заседање Привремене народне скупштине 7–26. август 1945. Стенографске белешке, Београд 1945.

Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева), Свеска 2, Београд 1945.

Штампа:

Глас Санџака (1944)

Службени лист ДФЈ (1945)

Службени гласник Србије (1945, 1962)

Службени лист Црне Горе (1945)

Литература:

Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача”, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, 387–400.

Grahek Ravančić Martina, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje”, *Historijski zbornik*, 1/2013, 149–172.

Živković Milutin, „Aćif Hadžiahmetović Bljuta. Prilozi za biografiju 1919–1941”, *Istorija 20. veka*, 3/2012, 71–94.

Живковић Милутин, *Између „Велике Албаније” и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941 – 1944)*, Лепосавић 2018.

Живковић Милутин, „Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника немачких снага у Другом светском рату”, *Баштина*, 64/2024, 297–314.

Живковић Милутин, *НДХ у Србији. Усташки режим у Прибоју, Пријепљу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)*, Београд 2017.

Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

Petrović S. Dragoljub, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988.

Поповић Душан, *Сумрак „Велике Албаније”. Штавички срез 1944. године*, Београд 2024.

Радовић Миодраг, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар 1994.

Стамболија Небојша, Томанић Борис, Бојковић Душан, „Статистичка анализа жртава Другог светског рата у Новосадском округу: покушај квантификације на основу доступних пописа”, *Зборник Матице српске за историју*, 2/2024, 167–184.

Stojanović Tamara, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata”, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd 2025, 87–108.

Цветковић Драган, „Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. г.”, у: *Србија 1941. године*, ур. Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић, Крагујевац 2023, 191–224.

Boris Tomanić, Dušan Bojković, Nebojša Stambolija

Statistical Analysis of the Victims of the Second World War in Novi Pazar District

Summary

According to the first administrative division after the Second World War, the district of Novi Pazar (okrug) consisted of six counties (srez): Pribojski, Zlatarski, Mileševski, Sjenički, Deževski and Štavički. The first systematic investigation into the crimes committed during the occupation after the liberation was entrusted to the State Commission for the Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and Their Abettors. This commission was established at the second session of the AVNOJ in Jajce. The paper statistically analyses the victims in the district of Novi Pazar according to the perpetrators, geographical origin, gender and age structure and type of suffering. In addition to the victims who lost their lives, “bodily injuries” as well as “violations of personal freedom” are also analysed as a product of war crimes. In the first census in 1945, 5,423 victims were registered in the Novi Pazar district. The members of “Draža Mihailović’s Chetniks” were identified as the main perpetrators of the crimes. As this census was only carried out superficially, the process was repeated at the beginning of 1946. The new census recorded 5,798 victims in the area in question. It was also determined that “Draža Mihailović’s Chetniks” were most responsible for the crimes committed in this district. After the completion of the work of the State Commission, the systematic census of war victims was initiated by the Federal Executive Council in 1964. Due to the passage of time and the ideological component, it is assumed that its scope was 56–59% of the actual victims. In six municipalities that previously formed the Novi Pazar district, 5,276 war victims who lost their lives and 2,458 victims who survived the war were registered. Although both counts are useful to get a general picture of the victims of the Second World War, we believe that both victim counts have significant shortcomings, mainly due to their ideological component. Nevertheless, the results of both censuses are an indispensable source for the quantification of war crimes on the territory of Serbia and Yugoslavia.

Борис Томанич, Душан Бойкович, Небойша Стамболија

Статистически анализ жртв Друге светске ратне војне у Нови-Пазарском региону

Резюме

Согласно первому административному делению после Второй мировой войны, округ Нови-Пазар состоял из шести районов: Прибойского, Златарского, Милешевского, Съеницкого, Дежевского и Штавицкого. Первое систематическое исследование преступлений, совершённых во время оккупации, после освобождения было поручено Государственной комиссии по установлению преступлений оккупантов и их пособников. Эта комиссия была создана на втором заседании Антифашистского веча народного освобождения Югославии (АВНОЮ) в г. Яйце. На основании данных, предоставленных этой комиссией, анализировались обстоятельства, исполнители, половозрастная структура, а также географическое и административное распределение преступлений. Помимо жертв, погибших в результате совершения пре-

ступлений, были проанализированы также «телесные повреждения» и «нарушения личной свободы» в качестве других видов военных преступлений. Согласно первой статистике 1945 года в округе Нови-Пазар было зарегистрировано 5423 жертвы. Основными виновниками преступлений были названы «четники Дражи Михайловича». Поскольку эта перепись была проведена поверхностно, её повторили в начале 1946 года. Новая перепись зафиксировала 5798 жертв на рассматриваемой территории. Было также установлено, что основную ответственность за преступления, совершённые в этом районе, несут «четники Дражи Михайловича». После завершения работы Государственной комиссии Союзное исполнительное вече в 1964 году инициировало систематическую перепись жертв войны. С учётом истекшего времени и идеологической составляющей можно предположить, что оно охватило 56–59% от общего числа жертв. В шести муниципалитетах, ранее входивших в состав районов Нови-Пазарского округа, было зарегистрировано 5 276 жертв, погибших во время войны, и 2 458 жертв, уцелевших в войне. Хотя работа обоих учреждений была полезна для получения общей картины о жертвах Второй мировой войны, мы считаем, что переписи жертв имеют существенные недостатки, связанные главным образом с их идеологической составляющей. Тем не менее результаты обеих переписей являются незаменимым источником для количественной оценки военных преступлений на территории Сербии и Югославии.